

ADABIYOT TARIXI: O'ZBEK ADABIYOTINING TARIXIY DAVRLASHTIRILISHI

Jo'rayeva Zilola Mirobit qizi

Alfraganus universiteti talabasi

Ilmiy rahbar: v.b.dot.PhD **Raximjanov Masrur Nugmanovich**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20286546>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 1-may 2026 yil
Ma'qullandi: 5-may 2026 yil
Nashr qilindi: 19-may 2026 yil

KEY WORDS

o'zbek adabiyoti tarixi, adabiy davrlashtirish, qadimgi adabiyot, folklor, Avesto, o'rta asrlar adabiyoti,

ABSTRACT

Mazkur tezis o'zbek adabiyotining tarixiy davrlashtirilishi masalasiga bag'ishlangan bo'lib, unda milliy adabiyotning qadimgi davrdan to zamonaviy davrgacha bo'lgan rivojlanish bosqichlari izchil yoritiladi. Ishda adabiyot tarixining fan sifatida shakllanishi, davrlashtirish muammosining dolzarbligi hamda asosiy ilmiy yondashuvlar tahlil qilinadi. Qadimgi davr folklor merosi va Avesto kabi yodgorliklar bilan tavsiflanadi. Ilk va rivojlangan o'rta asrlarda islom madaniyati ta'sirida yozma adabiyotning yuksalishi, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy hamda Alisher Navoiy ijodining tarixiy-adabiy ahamiyati ochib beriladi. Shuningdek, XVI–XIX asrlarda adabiy jarayonning davomiyligi, Boborahim Mashrab ijodidagi tasavvufiy va erkin ruhli g'oyalar, XIX asrda esa Muqimiy va Furqat faoliyati orqali realizmning shakllanishi yoritiladi. Tezis o'zbek adabiyotining uzviy taraqqiyotini davrlar kesimida ko'rsatib berishi bilan ahamiyatlidir.

Kirish. Adabiyot tarixi adabiyotshunoslikning asosiy bo'limlaridan biri bo'lib, u ma'lum bir milliy adabiyotning tarixiy rivojlanishini izchil o'rganadi. Adabiyot tarixi muayyan davrlashtirishga asoslanadi: har bir davr o'zining adabiy-estetik xususiyatlari, yetakchi janrlari va eng muhim namoyandalariga ega. O'zbek adabiyot tarixi ham ilm-fan sifatida XX asrda shakllandi va bugungi kunda boy tadqiqot merosi bilan ajralib turadi.

O'zbek adabiyotini davrlashtirish masalasi adabiyotshunoslikning dolzarb muammolaridan biri. Turli tadqiqotchilar turli davrlashtirish sxemalarini taklif etgan. Umumiy qabul qilingan yondashuv bo'yicha o'zbek adabiyoti quyidagi asosiy davrlarga bo'linadi: qadimgi davr (VIII asrgacha), ilk o'rta asrlar (VIII-X asrlar), rivojlangan o'rta asrlar (XI-XV asrlar), so'nggi o'rta asrlar (XVI-XVIII asrlar), yangi davr (XIX asr), zamonaviy davr (XX asr va hozir).

Asosiy qism. Qadimgi davr o'zbek adabiyoti — bu davrda o'zbek xalqining ajdodlari — sak, massaget, qang'uy, so'g'd va boshqa qadimgi xalqlar — o'zlarining og'zaki adabiy an'analarini yaratdilar. Yozuv paydo bo'lishidan oldingi bu davr folklor bilan belgilanadi. Avesto — zardushtiylik dini muqaddas kitobi — qadimgi O'rta Osiyo adabiy merosining eng yirik yodgorligi hisoblanadi. Bu asarda gımnlar (gotilar), afsonalar va diniy matnlar jamlangan.

Qadimgi davr o'zbek adabiyoti yozma manbalardan ko'ra ko'proq og'zaki ijod bilan xarakterlanadi. Bu davrda shakllangan miflar, afsonalar, marosim qo'shiqlari va qahramonlik eposlari keyingi davr adabiyotining badiiy tafakkuriga zamin yaratgan. Ayniqsa, tabiat hodisalarini ilohiy kuchlar bilan bog'lab tasvirlash, ezgulik va yovuzlik qarama-qarshiligi qadimgi adabiy qarashlarning asosiy g'oyaviy mezoni bo'lgan. Shu jihatdan Avesto nafaqat diniy manba, balki badiiy tafakkur taraqqiyotining muhim bosqichi sifatida baholanadi.

Ilk o'rta asrlarda islom sivilizatsiyasining kirib kelishi bilan adabiy muhit tubdan o'zgardi. Arab yozuvining joriy etilishi, Qur'on va hadis ilmining keng yoyilishi natijasida ilmiy-diniy va axloqiy yo'nalishdagi asarlar yuzaga keldi. Bu davr adabiyotida pand-nasihat, ma'rifat va axloq masalalari yetakchi mavzuga aylandi. Jumladan, Ahmad Yugnakiy ning "Hibat ul-haqoyiq" asari axloqiy-talimiy mazmuni bilan o'zbek yozma adabiyotining muhim yodgorligi hisoblanadi.

Rivojlangan o'rta asrlar davri esa o'zbek adabiyotining klassik bosqichi sifatida alohida ahamiyatga ega. Bu davrda adabiyot davlat siyosati, falsafa va tasavvuf bilan chambarchas bog'liq holda rivojlandi. Yusuf Xos Hojib ning "Qutadg'u bilig" asari davlat boshqaruvi, adolat va komil inson g'oyalarini badiiy-falsafiy talqinda yoritgan bo'lsa, Ahmad Yassaviy ijodida tasavvufiy g'oyalar xalqona uslubda ifodalandi. Bu an'ana keyinchalik turkiy adabiyot rivojida muhim rol o'ynadi.

XV asrga kelib Hirot adabiy muhiti shakllandi va bu muhit o'zbek adabiyotini jahon miqyosiga olib chiqdi. Alisher Navoiy ning serqirra ijodi — g'azal, doston, nasr va ilmiy risolalar orqali turkiy tilning badiiy imkoniyatlarini yuksak darajada namoyon etdi. Navoiy o'zbek adabiyotini mustaqil va yetuk adabiyot sifatida shakllantirishga beqiyos hissa qo'shdi.

XVI–XVIII asrlarda adabiyot avvalgi an'analarni davom ettirgan holda, ko'proq tasavvufiy va ijtimoiy mavzularga yo'naltirildi. Bu davrda adabiy jarayon sekinlashgan bo'lsa-da, xalq ruhiga yaqin ijod namunalari yaratildi. Ayniqsa, Boborahim Mashrab ijodi erkin fikr, isyonkor ruh va tasavvufiy falsafasi bilan ajralib turadi. Uning she'rlari xalq orasida keng tarqalib, og'zaki ijod bilan yozma adabiyot o'rtasidagi bog'liqlikni mustahkamladi.

XIX asrga kelib o'zbek adabiyotida realistik yo'nalish kuchaya boshladi. Bu davr adabiyotida jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlik, ma'rifatsizlik va zamon muammolari tanqidiy ruhda tasvirlandi. Muqimiy va Furqat ijodi orqali she'riyatda realizm, tanqid va yangicha estetik qarashlar shakllandi. Bu holat keyingi jadid adabiyotiga mustahkam zamin yaratdi.

Ilk o'rta asrlar davri islomning O'rta Osiyoga kirib kelishi va arab yozuvi o'zlashtirilishi bilan belgilanadi. VII-VIII asrlarda arablar O'rta Osiyoni bosib olishi bilan bu hududda arab tili madaniy til sifatida keng qo'llanila boshladi. Ahmad Yugnakiy (XII asr) ning "Hibat ul-haqoyiq" (Haqiqatlar in'omi) asari qadimgi o'zbek tilida yozilgan eng qadimiy she'riy asarlardan biridir.

Rivojlangan o'rta asrlar davri (XI-XV asrlar) o'zbek adabiyotining eng yuksak cho'qqisi hisoblanadi. Bu davrda Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" (1069), Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq", Ahmad Yassaviyning "Devoni hikmat", Sulaymon Baqirg'oniyning "Baqirg'on kitobi", Lutfiyning g'azallari va nihoyat Alisher Navoiyning ulkan merosi vujudga keldi. Bu davrning yuqori cho'qqisi — XV asr Hirot adabiy muhiti.

XVI-XIX asrlar davri Shayboniylar va Ashtarxoniylar sulolalari davriga to'g'ri keladi. Bu davrda adabiyot rivojini davom ettirdi, ammo XV asr darajasiga erishilmadi. Boborahim Mashrab (1657-1711) — bu davrning eng yorqin shoiri. Uning erkin ruhli, tasavvufiy she'rlari va hayoti bilan bog'liq afsonalar el orasida keng tarqalgan. Shuningdek, Turdi va Nodira ham bu davrning muhim ijodkorlaridandir.

XIX asrda Muqimiy (1850-1903) va Furqat (1858-1909) o'zbek realist adabiyotining asoschilariga aylandi. Muqimiyning ijtimoiy satirik she'rlari, Furqatning vatanparvarlik lirikasi XIX asr o'zbek adabiyotining durdonalari. Ayniqsa Muqimiyning "Tanqidiy she'rlar"i o'zbek she'riyatida yangi sahifani ochdi.

Xulosa

O'zbek adabiyotining tarixiy davrlashtirilishi bu adabiyotning uzluksiz rivojlanish yo'lini ko'rsatadi. Qadimgi og'zaki an'analardan boshlab to zamonaviy adabiyotgacha — bu uzoq va boy tarix. Har bir davr o'z adabiy-estetik xususiyatlari, yirik ijodkorlar va ulkan asarlar bilan adabiyot tarixiga muhim hissa qo'shgan. Adabiyot tarixini chuqur o'rganish o'zbek madaniyatini to'liq tushunish uchun zaruriy asosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. 2 tom. — Toshkent: O'qituvchi, 1976.
2. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. — Toshkent: Fan, 1971.
3. Muqimiy. Asarlar. 2 jildlik. — Toshkent: Fan, 1959.
4. Mashrab B. Devoni Mashrab. — Toshkent: Fan, 1971.
5. Hayitmetov A. O'zbek adabiyoti tarixi. — Toshkent: Fan, 1984.

INNOVATIVE
ACADEMY